

З.М. Базарбаева

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан
e-mail: zeynepmb@mail.ru

АКАДЕМИК НЫҒМЕТ САУРАНБАЕВ – ФОНЕТИСТ-ҒАЛЫМ

Аннотация: Мақала көрнекті тілтанушы ғалым академик Н.Сауранбаевтың ғылыми мұрасына арналған. Ғалым әсіресе қазақ тілі синтаксисінің маманы ретінде танымал. Ғалымның фонетика мен фонологияға арналған жұмыстары ұзақ уақыт зерттеу аясынан тыс қалды. Мақалада ғалымның сегменттік фонетикаға қатысты ұстанымы талқыланады. Фонемалардың дифференциалды белгілері, олардың жіктелуі, дауысты және дауыссыздардың артикуляциялық сипаттамалары, дыбыстар мен әріптердің арақатынасы, екпін мен буын мәселелері талданған.

Тірек сөздер: фонема, дауысты дыбыстар, дауыссыздар, артикуляция, буын, екпін, дыбыстар, әріптер.

З.М. Базарбаева

главный научный сотрудник Института языкознания имени
А.Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК
Алматы, Казахстан
e-mail: zeynepmb@mail.ru

АКАДЕМИК НИҒМЕТ САУРАНБАЕВ - УЧЕНЫЙ-ФОНЕТИК

Аннотация: Статья посвящена научному наследию выдающегося лингвиста, академика Н. Сауранбаева. Ученый особенно известен как специалист по синтаксису казахского языка. Его работы по фонетике и фонологии долгое время оставались за рамками исследований. В статье обсуждается позиция ученого по сегментарной фонетике. Проанализированы дифференциальные особенности фонем, их классификация, артикуляторные характеристики гласных и согласных, соотношение звуков и букв, проблемы ударений и слогов.

Ключевые слова: фонема, гласные, согласные, артикуляция, слог, ударение, звуки, буквы.

Z.M. Bazarbayeva

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Doctor of philological sciences, professor
Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: zeynepmb@mail.ru

ACADEMICIAN NIGMET SAURANBAYEV IS A PHONETICS SCIENTIST

Annotation: The article is dedicated to the scientific heritage of the outstanding linguist, academician N. Sauranbayev. The scientist is especially known as a specialist in the syntax of the Kazakh language. His works on phonetics and phonology have long gone beyond the scope of research. The article discusses the position of the scientist on segmental phonetics. Differential features of phonemes, their classification, articulatory characteristics of vowels and consonants, the ratio of sounds and letters, accents and syllables are analyzed.

Keywords: phoneme, vowels, consonants, articulation, syllable, accent, sounds, letters.

Қазақ тіл білімінің негізін қалаушылардың бірі, ғылым ұйымдастырушы, академик Н.Сауранбаев қазақ тіл білімінің болашағы үшін көп еңбек сіңірген. Мәскеу, Ленинградта білім алған, сауатты да дарынды ғалымды отандық және шетелдік ғалымдар жоғары бағалаған, себебі екітілді ғалым өз еңбектерін қазақ және орыс тілдерінде қатар жазып, лингвистикалық проблемаларды әлемдік деңгейге көтерген.

Н.Т.Сауранбаевтың қазақ грамматикасындағы баса назар аударған саласы синтаксис, оның ішінде құрмалас сөйлем жүйесі. Ғалым құрмалас сөйлемдерді жан-жақты саралап, топтастырып, олардың құрылысы мен мазмұнын сипаттап, анықтап берген болатын. Ол құрмалас сөйлемдердің табиғатын ашып, олар бір-бірімен қалай құрмаласатынын, грамматикалық тәсілдер арқылы қандай логикалық байланыста болатынын анықтап берген. Ал Н.Сауранбаевтың фонетика саласына арналған еңбектерін тілтанушы ғалымдар біле бермейді.

1953 ж. Н.Сауранбаевтың «Қазақ тілі» деген педучилищелерге арналған оқулығы жарық көрді. Тіл білімінің басқа салаларымен бірге онда әлі көп айтылмай, еленбей жүрген «Фонетика» деген бөлім бар. Онда студенттерге түсінікті болу үшін қарапайым тілмен дыбыс, фонема, әріп, дыбыс заңдары, буын және екпін туралы мәліметтер берілген.

«Сөздердің мағынасын бір-бірінен ажырататын, түрлендіретін артикуляциялық тұрақты дыбыстарды фонема деп ағайды, ал тілде естілетін, айтылатын жалпы дыбыстарды сөйлеу дыбыстары», деп жазады өз оқулығында. Ғалымның бұл пікірі көңілге қонымды. Н.Сауранбаев фонеманың сырын, оның қасиетін «жеке сөздердің мағыналарын бір-бірінен ажырататынын» дұрыс түсінген. Осы ойды дәлелдеу үшін ғалым мысалдар келтірген: *ал – әл* деген екі ұғымды ажыратып тұрған <a> мен <ә> дыбыстары. Сол сияқты *бос – боз* деген ұғымдарды <c> пен <з> дыбыстары ажыратып тұр. Яғни ғалымның бұл жердегі айтпағы бір дыбыстың орын ауыстырғанынан сөз мағынасының мүлде өзгеріп кетуі. Сондай-ақ Н.Сауранбаев жеке-дара тұрған дыбыстардың тұрақты тіркесуі арқылы белгілі бір мағынасы бар сөз жасалатынын айтады. «*Әл, бос, боз* деген ұғымдар сол жеке дыбыстардың тұрақты тіркесі арқылы ғана құлаққа естіліп, ұғынылады. Сол себептен сөйлеу дыбыстары мәнді болады».

Ғалым аталмыш оқулығында дыбыс дегеніміз не, фонема дегеніміз не және әріп дегеніміз не, олардың бір-бірінен айырмашылығы қандай деген сұрақтардың нақты жауабын ғылыми тұрғыдан негіздеп көрсетіп, оларды мысалдар арқылы дәлелдеп шыққан. Оқушылардың терең түсініп, меңгеруі үшін қосымша тапсырмалар мен арнайы жаттығулар берген.

Ғалымның бұл оқулығында қазақ тілінің дыбыс қоры толығымен түгенделіп, сипатталған. Онда: «Тұрақты фонемалар қазақ тілінің негізгі сөздік қорындағы барлық сөздерде қолданылады, олар қазақ тілінің негізгі сөздік қорымен бірге ерте шығып қалыптасқан фонемалар және олар негізгі сөздік қордың дыбыстарының кө-

рінісі, сол себепті қазақ тілінің өзіне тән ерекшеліктерінің бірі болып саналады», – дейді. Ал кірме дыбыстар тілімізге халықаралық сөздер арқылы енді деп көрсетеді және сол халықаралық сөздерде, терминдерде қолданылатын *в, ф, ч, ц* дыбыстарының жазылуына да назар аударып, мысалдар береді: *вагон, совет, ферма, философия, чемпион, цилиндр*. Осы дыбыстарды ғалым бөлек алмай, қазақ тілінің дыбыс жүйесіне кіргізген, себебі олар қолданыста бар. Біздің ойымызша, латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін ұсынғанда, ғалымның пікірін ескеріп, *в, ф* дыбыстарын жаңа қазақ тілінің әліпбиіне қосу керек және бұл дыбыстардың негізгі латын әліпбиінде баламалары бар: *в - v, ф - f*. Кезінде Еуропа тілдерінен келген бұл дыбыстар орыс тілінің өзінде де үйреніп кеткенше біраз уақытқа дейін жат, бөтен дыбыстар болып көрінетін.

Н.Сауранбаев артикуляторлық фонетика туралы да өз ой-пікірлерін айтып кеткен. Яғни тіліміздегі дыбыстардың сөйлеу мүшелері арқылы жасалу ерекшеліктеріне тоқтала отырып, олардың тыныс жолы, ауыз қуысы (таңдай, тіл, тіс, ерін), жақ және мұрын қуысы арқылы жасалатынын айтады. Мәселен, ғалым *тоң* деген сөздегі <т>, <о>, <ң> дыбыстары өкпеден шыққан ауаның тіл мен тіске қақтығып, еріннің сүйірленген қалпында мұрын қуысы арқылы айтылатынын ескертеді.

Сөйлеу дыбыстарын жасаудағы сөйлеу мүшелерінің қызметін ғалым артикуляциямен байланыстырады. «Сөйлеу дыбыстарының жасалуы, артикуляциясы тұрақты болады. Сүйтсе де жеке адамның сөйлеу ерекшеліктеріне байланысты жеке дыбыстар сөйлеуде ылғи бір қалыпта айтылмайды. Негізгі түрінен ауытқып, айнып та айтылады», – дейді ғалым. Осы ойды дәлелдеу үшін Сауранбаев *жігіт, құндыз, кел* деген сөздерді мысал ретінде келтіріп, <ж> дыбысы кейде аффрикат [дж]-ға ұқсап, <ы> дыбысы еріндік қысаң [ү] мен [ы]-ның арасындағы бір дыбысқа ұқсап, ал <л> дыбысы қасында тұрған жіңішке дауыстының ықпалымен жіңішке айтылатынын байқайды. Сөйлеу дыбысының тұрақты және айнымалы түрі бар, ал тілдің дыбыстық жүйесі тек тұрақты дыбыстардан тұрады, дейді ғалым.

Сауранбаевтың тұрақты дыбыс дегені фонема теориясы тұрғысынан келсек инвариант фонемаға сәйкес келеді, ал олардың өзгермелі түрлері фонеманың вариациялары болып табылады. Ғалымның сөзімен айтсақ: «сөйлеу дыбыстарының айныма түрлері сөздің мағынасын түрлендірмейді, оның сөз мағынасын ажыратуға септігі жоқ». Сондай-ақ ғалым қазақ тілінің фонетикалық жүйесін фонология аспектісінде қарастырғанын көреміз.

Анлауат позициясында ғалымның мысалға алған *жігіт* сөзіндегі <ж> фонемасы кейде [дж] болып естіледі, ал инлауат және аулауат позицияларында (қа<ж>ы, а<ж>ал) сол күйінде қалады. Осы екі түрінде айтылатын дыбыстар бір <ж> дыбыс типінің көріністері болып табылады, олардың жеке-жеке фонематикалық қасиетін атқаратын мүмкіндігі жоқ. Сондықтан <ж> дыбыс типі басқа дауыстыларға қарама-қарсы қойылып, мағына айқындайтын қасиетімен инвариант фонемаға жатады. Аталған мысалдарда фонеманың екі реңкте айтылуы олардың сөздегі алатын позициясына байланысты.

Дауыссыз дыбыстар қазақ және орыс тілінде жуан, жіңішке болып екі топқа бөлінетіні белгілі. Бірақ олардың жуан-жіңішкелігі функционалды (қызметі, қолданысы) жағынан бірдей емес. Орыс тілінде жуан дауыссыз бір фонема, жіңішке дауыссыз екінші фонема болып қызмет атқарады. Мысалы: *мел – мель* сөздерінде [л] – дыбысының жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажыратып тұр. Қазақ тілінде олай емес. Ғалым бұған *кел* деген сөзді мысалға келтіреді. Бұнда <л> инвариант фонемасының жіңішке вариацияда көрініс табуы қасындағы жіңішке дауысты <е>-ге байланысты болып тұр. Жалпы қазақ тілінде <л> дауыссызының жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажырата алмайды, себебі бұл дыбыстардың фонематикалық қасиеті жоқ.

Сондай-ақ ғалым Сауранбаев әлсіз позицияда дыбыстардың өзгеріске ұшырайтынын да айтады. Бұған ғалымның *күнд<ы>з* деген мысалын қарастырайық. Бұл жерде әлсіз позицияда <ы> фонемасы [ү] мен [ы]-ның арасында айтылады дейді ғалым. Бұнда [ү] мен [ы] дыбыстары <ы> фонемасының вариациялары болып табылады. Сондай-ақ, әлсіз позицияда *қолың* [қолүң], *момын* [момүң], *сөзің* [сөзүң], *көзің* [көзүң], *көйлек* [көйлөк], *көнген* [көнгөн] деген сөздерде <ы>, <і>, <е> фонемалары [ү], [ү], [ө] дыбыстарына ұқсас айтылады. Сонда [ү], [ү], [ө] дыбыстары <ы>, <і>, <е> фонемаларының вариациялары болып табылады. Фонемалардың вариациялары модификацияланып, сөздегі алған орнына байланысты және фонемалардың ықпалымен өзгеріп, еріндік реңкте айтылады.

Соңғы кезде орта және жас буынның сөйлеу тілінде көрсетілген дауысты фонемалардың вариациялары кейде байқалмайды. Бұл – қоғамның және оның тілінің даму процесіне байланысты заңды құбылыс. Себебі сөздердің жазылуы айтылуына да әсер етуі мүмкін, ол кейде сөйлеу тілінің «бұзылғаны» деп бағаланады. Алайда сөйлеу тілі жазба тіліне және керісінше жазба тілі сөйлеу тіліне ықпал етеді, яғни бұл орфография мен орфоэпияның бір-бірімен байланысын көрсетеді. Көрсетілген мысалдарда қысаң <ы>, <і> және жартылай қысаң <е> дауыстылары ерін үндестігі негізінде өзінің вариацияларында жүзеге асады, бірақ бірінші буындағы еріндік дауыстылардың екінші буындағы дауыстыларға әсері аздау. Ал жас ұрпақ, мысалы, студенттер оны мүлде сезбейді. Бұл – заманның бір көрінісі.

Сонымен, жоғарыдағы ғалымның талдауларынан көретініміз, фонема деген – өте күрделі абстрактілі дыбыстық бірлік және түрлі акустика-артикуляциялық қасиеттердің жиынтығы. Олар сөз ағымында көрініс тауып, сигнификативтік (мағына ажыратушы) қызмет атқарады. Фонема тілдің фонетикалық жүйесінің компоненті болуымен қатар дыбыс тізбектерінде түрленіп, әр алуан өзгерістерге түседі. Академик Н.Сауранбаев дыбыс пен фонеманың айырмашылығын да көрсетіп, оны мысалдар арқылы дәлелдеген. Ғалымның дыбыс және әріп деген ұғымдарын түсіндіруі кейінірек жарық көрген фонетикалық еңбектерге де арқау болды. Ғалым әріп пен дыбысқа қатысты мынадай тұжырым жасаған: «Әріп пен дыбыс екеуі екі нәрсе. Дыбыс құлаққа естіледі, бірақ көзге көрінбейді. Дыбыс көзге көріну үшін оны таңбалаймыз. Дыбыстың осы таңбасын әріп дейміз. Қандай таңба болмасын қолдан жасалады. Ал дыбыс қолдан жасалмайды. Дыбыс – тұрақты табиғи нәрсе. Ал таңба (әріп) – шартты, жасанды нәрсе. Мысалы, тіліміздегі *n* дыбысын мүлдем өзгертіп, қайта жасауға болмайды, үйткені ол тұрақты табиғи нәрсе. Ал әріп қолдан жасалатын шартты нәрсе болғандықтан, өзгертуге де, оның орнына басқа таңба алуға да болады. Кейінгі 30 жыл ішінде *n* дыбысының таңбасы талай өзгерді; 1929 жылға дейін *n* дыбысы арабша таңбаланды. 1929 жылдан 1941 жылға дейін *p* таңбасымен таңбаланды. Ол қазір *n* әрпімен таңбаланып отыр».

Н.Сауранбаевтың бұл пікір-ойлары жазу теориясымен үндеседі және одан әріп пен дыбыстың ара-қатынасы қандай деген сұрақ туады. Бұл сұраққа ғалым былай деп жауап береді: «Әріп дыбыстың таңбасы болғанымен, оның саны тілдегі дыбыстардың санымен бірдей болуы шарт емес. Бұл мәселе әріп таңба жасау әдісімен байланысты, яғни әр тілдің ерекшелігіне, қалауына байланысты». Шынында да Еуропа тілдерінде латын әліпбиінде әріптердің саны 26, ал дыбыстардың (фонемалардың) саны француз тілінде 35, ағылшын тілінде 45. Мысалы, француз тілінде *a* әрпі үш фонема арқылы беріледі: *a* – тілалды, *a* – тіларты және *a* – мұрынды. *O* әрпі үш фонемаға сәйкес келеді: *o* – ашық, *o* – жабық және *o* – мұрынды. *E* әрпі де үш фонемада көрініс табады: *e* – ашық, *e* – жабық және *e* – мұрынды. Бұл сөйлеу мен жазудың арасындағы үлкен алшақтық Батыс Еуропа халықтарының жазу жүйелерінде көптеген замандар бойы елеулі реформаның жасалмауынан болып отыр.

Ертерек қабылданып, елеулі өзгеріске түспеген жазу жүйелері сөйлеу тілінің ғасырлар бойы дамуын, ондағы өзгерістерді көрсете алмайды. Айтылуына жазылуы жақынырақ келетін тілдердің қатарына Шығыс Еуропа тілдері жатады. Латын графикасына негізделген Шығыс Еуропа тілдерінің жазуы модификацияланып, өздерінің спецификалық дыбыстарына сәйкес жаңа графемалармен толықты. Жаңа графемалар көбінесе диакритикалық таңбалар арқылы жасалады. Сондықтан Шығыс Еуропа тілдерінің әліпбиінде әріптердің саны көбірек. Бұған байланысты Сауранбаев: «Кейде әріптің саны дыбыс санынан көп болуы мүмкін. Мәселен, қазіргі қазақ тілінде 37 дыбыс (фонема) бар да, 42 әріп бар. Бұл әріптердің ішінде мына таңбалар дербес фонема емес, кейбір дыбыстардың қосылып қолданылатын түрінің таңбасы: *ю* (й+у), *я* (й+а), ал *ь* – жуандық белгісі мен *ь* – жіңішкелік белгілерінің мүлдем дыбыстық мәні жоқ. Бұл екі белгі өз жанында тұрған дауыссыз дыбыстың жуан-жіңішкелігін я қосымша мен түбірдің жігін көрсету үшін қолданылады» дейді ғалым.

Ең жақсы әліпбиде бір әріпке бір фонема сәйкес келеді деген пікір таралған, дегенмен фонемаларды осылай таңбалаған үнемдеу принципіне қарсы шығады. Тілші-ғалымдар үнемді әліпби құрудың амалын іздеп, фонемалар мен графемаларды сәйкестендіру үшін математикалық формулаларды ұсынған болатын. Орыс тілінде әліпбиді үнемдеу үшін дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке айырым белгілері қасында тұрған дауысты дыбыстар арқылы беріледі. Бұндай орыс жазуының орфографиясы силлабикалық жазу деп аталады. Орыс тіліне сәйкес дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішкелігі силлабикалық принципімен берілуі өте қолайлы, әйтпесе жіңішке дауыссыздарды көрсету үшін тағы біраз жаңа әріптер енгізу керек болар еді. Дауыссыздардың жіңішкелігін белгілеу үшін бес жіңішке дауыстыларды (я, ю, е, е, и) пайдалану графикалық тәсілдерді үнемдеу принципіне сәйкес келеді, бұл тек жазуда ғана емес, компьютерлік теруде де қолайлы. Сонымен ғалымның әріп пен фонеманың ара-қатынасы туралы тұжырымдамалары өзекті болып табылады. Себебі қазіргі таңда қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру мәселесі барлық лингвистерді және бүкіл қоғамды қызықтырып отыр. Ал латынға көшудің негізгі проблемасы әріп пен дыбыстың сәйкестігін көрсету, басқаша айтқанда, қазақ дыбыстарын латын әріптерімен таңбалау жолдарын тауып ұсыну.

Н.Сауранбаев өз оқулығында дыбыстарды екі топқа (дауыстылар, дауыссыздар) бөліп, олардың жасалуын, айтылуын, естілуін талдап көрсеткен. «Сөйлеу дыбыстары *жасалуына, айтылуына, естілуіне* қарай түрлі-түрлі болады», дейді ғалым. Әр дауысты дыбыстың артикуляторлық ерекшеліктерін талдап, Сауранбаев олардың өзара айырмашылықтарын сипаттап береді. «Дауыстылар тілдің, жақтың, еріннің қызметіне қарай жуан-жіңішке, ашық-қысаң, еріндік-езулік болып жіктеледі, бірақ әр жікке жататын дыбыстардың сапасы бірдей деп түсінуге болмайды. Әр жікке жататын дыбыстардың да өзіне тән ерекшеліктері болады» деп ғалым 12 дауыстының жіктеуін келесі кестеде көрсетеді:

	Езулік		еріндік	
	ашық	қысаң	ашық	қысаң
жуан	а	ы	О	у, ұ
жіңішке	ә, е, э	і, и	Ө	Ү

Н.Сауранбаев дауысты дыбыстардың емлесіне, жазылу ережісіне де назар аударған. «Қазақ тілінің байырғы сөздерінде бас буындағы жіңішке *ө, у* дыбыстарының әсерімен соңғы буындағы жіңішке езулік *е* дыбысы *ө* болып айтылады, ал сөздің бас буынындағы *о, ө, ұ, ү, у* еріндіктерінің ыңғайымен соңғы буындағы *ы, і* езулік қысандары еріндік *ұ, ү* болып естіледі» деп, мынадай мысалдар келтіреді: *өлең-өлең,*

көркем-көркөм, жүрек-жүрөк, бөтен-бөтөн, көмей-көмөй, сөйле-сөйлө, түбек-түбөк, құндыз-құндүз, жұлдыз-жүлдүз, күбі-күбү, түбіт-түбүт, қобыз-қобұз, күміс-күмүс, күздік-күздүк, көңіл-көңүл т.б. Екінші буындағы дауыстылар түрленіп, бас буында тұрған фонемалардың әсерімен өзгеріп, соларға жуық айтылып тұр, дейді. Фонемалардың вариациялары модификацияланып, сөздегі алған орнына байланысты және фонемалардың ықпалымен өзгеріп, еріндік реңкте айтылады.

Ғалым *ы* мен *і* дауыстыларының *л* мен *р* дауыссыздарының алдында ілесетінін, бірақ жазуда ескерілмейтінін айтады (рас-ырас, лақ-ылақ). Ғалымның бұл пікірлері жалпы тіл білімінде қолдау тапқаны белгілі. Сөздің алдынан артық дыбыстың қосылуы протеза деп аталады. Қазақ тілінде протеза болатын көбінесе қысаң дауыстылар.

Ғалым *у* және *и* дыбыстарының да айтылу, жазылу, естілу ерекшеліктеріне байланысты өз тұжырымын жасаған: «*У, и* дыбыстары дауыссыздармен қатар келгенде, толық дауысты дыбыс болып қолданылады: *ту, жу, ит, ти* т.б. Ашық дауыстылардан кейін бұлар дауыссызға айналады да, буын құрай алмайды. Мысалы, *бау, жау, бай, телегей* т.б. Сөйлеу тілінде *у* дыбысының алдында қысаң *ы, і* естіледі, бірақ жазуда ескерілмейді: *бару, туу, көру, білу*. Ғалымның бұл пікірін латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін ұсынғанда ескерілген болатын. Себебі қазіргі кезде бұл дыбыс дау тудырып отыр. Кирил әліпбиіне көшкенде аталмыш дифтонгоид дыбыс әріптерді үнемдеу принципіне сәйкес оны *у* таңбасымен белгілеген жөн. Тіл иелері бұл дыбысты дифтонгоид фонема ретінде қабылдайды, ал жазуда олар бір әріппен белгіленіп, адамның санасына еніп, фонологизация құбылысына бағынған. Осыған байланысты бірнеше қағидаларды ескеру керек. Біріншіден, алфавит өзінің құрамындағы әріптердің молдығымен емес, ықшамдығымен бағалануы керек.

Сондықтан дыбыс тіркестерін кейде бір ғана әріппен таңбалауға болады. Жалпы графика сөйлеу тілінің дыбыстық жағын, оның ерекшеліктерінің барлығын түгелдей қамтып бере алмайды. Оны фонетикалық транскрипция атқара алады. Сөздердің жазылуы мен айтылуының бір-біріне әрқашан сайма-сай келе беруі шарт емес. Тілдердің әрқайсысында жазылуы мен айтылуының арасында айырмашылықтар болады. Орфография сөздердің дыбысталуын дәлме-дәл көрсете бермейді, ал орфоэпияның ең негізгі қызметі – сөздің дыбыстық құрамын дәлме-дәл көрсету. Орфография мен орфоэпияның айырмашылығы осында.

Академик Н.Сауранбаев қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың «үннің қатысына, жасалу тәсіліне және жасалу орнына қарай түрленетінін» ұсынған. Дауыссыздарды үннің қатысына қарай үш түрге бөлген: қатаң дауыссыздар, ұяң дауыссыздар, сонорлар. Қатаң және ұяң дауыссыздар үнсіз дыбыстар, сонорларды, үнділерді мінгір *я* ызың деп бөледі. Дауыссыздарды жасалу тәсіліне қарай шұғыл (үзілмелі), ызың (сүзілмелі) болып түрленуін көрсеткен. Дауыссыз дыбыстардың жасалу орнына қарай тіл арты, тіл ортасы, тіл алды, қос еріндіктер, тіс еріндіктер деп бөледі. Дауыссыздардың (сонорларсыз) осы айтылған жіктерін Н.Сауранбаев кесте арқылы былай талдайды:

	тіл арты		тіл ортасы		тіл алды		еріндіктер			
	қатаң	ұяң	Қатаң	ұяң	қатаң	ұяң	қос еріндік		ерін ментіс	
							қатаң	ұяң	қатаң	ұяң
Үзілмелілер (шұғылдар)	қ	ғ	к	г	т	д	п	б	-	-
Сүзілмелілер (ызыңдар)	х	һ	-	-	с, ш	зз, ж	-	-	ф	в

Сонорларды жасалу орнына қарай Н.Сауранбаев ауыз жолды, мұрын жолды деп екіге бөлген және үнге (дауыс) қатысты ашық үнді сонорлар және мінгір үнді сонорлар деп бұларға жеке кестені ұсынған:

	Мұрын жолды	Ауыз жолды
Ашық үнділер	-	р, л
Мінгір үнділер	м, н, ң	-

Сонымен қатар Н.Сауранбаев дауыссыз дыбыстардың емлесі мен олардың дұрыс жазылу ережелерін де көрсетеді. Қазақ тіліндегі дыбыс заңдарын дауысты дыбыс заңдары және дауыссыз дыбыс заңдары деп екі топқа бөледі. Дауысты дыбыс заңдарына ғалым сингармонизмді (үндестік заңы) жатқызады. «Сөздердің не жуан, не жіңішке болуын және көп буынды сөздердегі (түбір мен қосымшалардағы) дауыстылардың не жуан, не жіңішке боп үндесуін дауыстылардың үндестік заңы я сингармонизм» дейді ғалым. Бұл тіл үндестігі. Дегенмен қазақ тіліндегі барлық сөз барлық жерде бұл үндестік заңына бағына бермейді, деп ғалым халықаралық терминдерді, екі түбірден құралған адам аттарын, жер-су, қала аттарын және басқа да сөздерді мысалдар арқылы келтіреді: *театр, экономика, Серкебай, Ақтөбе, шекара, күйкентай, қате, кітап, қызмет*. Ерін үндестігі жайында ғалым «қазақ тілінде ескіріп қалған заң. Басқы буыны еріндік дауыстылардан құралған сөздердің соңғы буынында еріндік дыбыс естілсе де, ол грамматика да, емледе де еленбейді» дейді. Ғалымның бұл пікірі жалпы тіл білімінде қолдау тапқан.

Сингармонизм (үндестік заңы) қазіргі түркі тілдеріне және ежелгі славян тілдерінің бір дәуірлеріне тән типологиялық құбылыс. Осы құбылысты барлық тілдердің дамуында орын алатын өтпелі, ауыспалы кезең деп айтуға болады. Славян ататілінің фонологиялық жүйесін зерттеген белгілі славист В.К.Журавлев кезінде топталған фонема теориясын дүниеге келтірді. Бұл теория бойынша, топталған фонема (силлабема) құрамында біртоналды біріне-бірі ілескен дауыссыз бен буын құрайтын дауысты дыбысы бір тембрмен, сингармонизм заңына сәйкес, жуан я жіңішке айтылатын фонологиялық бірлік болып табылады.

Дауыссыз дыбыстардың бір-біріне ықпалын тигізіп өзгеруін, Н.Сауранбаев үшке бөліп қарастырады: ілгерінді ықпал (прогрессивтік ассимиляция), кейінді ықпал (регрессивтік ассимиляция), тоғыспалы ықпал (ассимиляция). Бұлардың өзара айырмашылықтары мен ерекшеліктерін мысал арқылы талдай отырып «ықпал заңы жазуда есепке алынбайды» деп көрсетеді. Ғалымның пікірі бойынша, «кейінді ықпалдастық заңы қазақ тілінде аз кездеседі. Бұлай ықпалдасатын *с, з, ш, ж* дыбыстары ғана».

Фонемалардың позициялық алмасуы сөз көлемінде болады. Сигнификативтік әлсіз позицияда қарама-қарсы қойылған фонемалар өздерінің дыбысталуында бірыңғай шығады да тілдік мазмұнды бірліктерін ажыратпайды. Әлсіз позицияда фонеманың варианттары орын алады. Сауранбаевтың келтірген мысалдары соған дәлел: *қос+шы* [қошшы], *сөз+шең* [сөшшен], *саз+жер* [сажжер]. *Қосшы* деген сөзде <с> фонемасы өзінің қасиетін жоғалтып, <ш> фонемасының қасиетін алып отыр, *сөзшең* деген сөзде <з> фонемасы <ш> фонемасының қасиетін алып отыр, *сазжер* деген сөзде <з> фонемасы <ж> фонемасының қасиетін алып отыр. Басқаша айтқанда, көрсетілген сөздерде <з> фонемасы екі вариантта [ш], [ж] көрінеді, ал <с> фонемасы [ш] вариантында көрініс табады. Яғни дауыссыздар әлсіз позицияда келгенде бейтараптанып, өзіне басқа бір дыбыстың қасиетін алады. Сондықтан ғалымның келтірген мысалдары фонема теориясының ұғымдарымен сабақтасып жатыр.

Н.Сауранбаев қазақ тіліндегі буын мәселесіне де ерекше назар аударып, оған мынадай анықтама береді: «Сөздегі бір дауыстының я дауысты мен дауыссыздардың дауыс толқынымен бөлшектеніп айтылатын тобын буын деп атайды». Буындардың түрлерін көрсетіп (жалаң буын, ашық буын, тұйық буын, бітеу буын) ғалым олардың ерекшеліктерін мысалдар арқылы көрсетеді. Буынның соңында екі дауыссыздың қатар келуі қазақтың байырғы сөздерінде кездесе береді деп *бұлт, қант, жент, дерт, серт, жұрт, ұлт* деген сөздерді келтіреді. Қазақ тіліндегі бір буынды түбірлердің құрылымын (V, CV, VC, VCC, CVC, CVCC) қарастырған Ә.Қайдаровтың пікірінше, бұлардың бәрі түркі тілдерінің даму тарихында кездескен тұлғалар. Бірақ солардың ішінде V мен CV түркі тілдерінің ең алғашқы тұлғалары болып табылады, қалғандары тілдің агглютинативтік дамуына сәйкес пайда болған модельдер дейді. Қазіргі қазақ тілінде буын құрайтын дыбыс тіркестерінің түрлері көп. Олар дауыссыз-дауысты, дауысты-дауыссыз, дауыссыз-дауысты-дауыссыз болып келе береді, ал дауысты-дауыссыз-дауыссыз, дауыссыз-дауысты-дауыссыз-дауыссыз сирек ұшырасады. Сөйтіп фонема тіркестерінің универсалды типін және олардың кейбір ерекшеліктерін анықтауға болады. Мысалы, «дауыссыз-дауысты» тіркесімі барлық тілдерде орын алады. Бірнеше тілдердің фонемалар тіркесімдерінің типтерін анықтауда және оларды салыстыруда әлемдік фонологиялық жүйелер типологиясының маңызы зор екені көрінеді.

Н.Сауранбаевтың еңбегінде екпін мәселесі де жете қарастырылған. «Қазақ тіліндегі екпін екі түрлі болады: басым екпін, бәсең екпін. Басым екпін демнің күшімен айтылады да, көбінесе соңғы буынға түседі. Ал бәсең екпін демнің күші соңғы буынға көшкендіктен, бәсең айтылады. Бұл, көбінесе, бас буында болады. Басқа славян, герман тілдерімен салыстырғанда, қазақ тіліндегі, сол сияқты жалпы түрік тілдеріндегі екпін музыкалы емес, демдік (экспираторлық) екпін, яғни дауыстың не жоғары, я төмен құбылуы арқылы емес, демнің (экспирация) күші арқылы айтылады. Сонымен бірге қазақ тіліндегі екпін басқа түрік тілдеріндегідей ауыспалы емес, сөздің қосымшасыз түрінде мейлінше тұрақты, яғни басым екпін сөздің соңғы буынына түседі» дейді ғалым. Экспираторлық күшімен жасалатын екпінді фонетика ғылымында динамикалық екпін дейді, себебі акустикалық сипаты бойынша екпін түскен дыбыстың интенсивтілігі мольрақ болады, яғни динамикалық параметрлердің мәндері ұлғаяды. Сөйлемдегі сөз тізбектерінің бір бөлігін акценттеу керек болса, сол жердегі дауыс интенсивтілігі күшейеді. Қазақ тіл білімінде бұл екпін «лебізді» және «тегеурінді» деп те аталады.

Н.Сауранбаев қазақ тіліндегі екпіннің тұрақтылық қасиетін айта кете, оның «ауысатын, жылжыйтын» жерлеріне де көңіл бөлген. «Сөздің қосымшасыз түрінде екпін тұрақты болса, етістіктердің қосымшаларында екпін жылжымалы келеді. Сөзге жалғанатын кейбір қосымшаларға бәсең екпін түседі. Олар етістіктің болымсыздық қосымшасы (*барма, келме, айтпа, сөйлеме, тынымсызданба*), жіктік жалғауы (*аламын, алады, аласың*)» дейді ғалым. Екпіннің үнемі сөздің соңында болмауы грамматикалық формаларды ажырату қызметіне және эмоциялық-экспрессивтік мағынаға ие болуымен байланысты. Екпіннің грамматикалық формаларын, мағынасын ажырату қабілетін ғылыми әдебиетте сигнификативтік қызмет деп атайды. Ғалымның өз сөзін келтірейік: «басым екпіннің басқы буынында я соңғы жалғауда болуы бұйырудың мәніне байланысты. Мәселен, әмір ете айтсақ, *бермеңіз*, жай айтсақ, *бермеңіз*. Бірінші жағдайда басқы буынға түседі, екінші жағдайда болымсыз *ме*-ге түседі. Сол сыяқты: *алмаңыз, алмаңыз*». Екпіннің басқы буынға түсуі етістіктің экспрессиялық реңкпен айтылғанын көрсетеді. Бұл жерде айта кететін жайт: екпін

жағынан қазақ тіліне ұқсайтын француз тілінде осындай екпінді екінші қатарлы екпін дейді (accent secondaire, вторичное ударение).

Н.Сауранбаев логикалық екпін туралы да өз пікірін білдірген. «Бір сөзге көңіл аудару үшін сөйлемдегі бір сөздің басқа сөздерден әдейі басым айтылуын логикалық (мағына) екпін деп атайды. Логикалық екпін тұрақты болмайды, көңіл аударылатын сөзге түседі. Қай сөзге көңіл аударылса, сол сөз ерекше басым айтылады. Мұндағы екпін сөздің құрамындағы дыбысқа, буынға байланысты емес, сөйлемдегі тұтас бір сөзге ерекше мән беруге байланысты» дейді ғалым. Осы ойын дәлелдеу үшін Сауранбаев мынадай мысалдар келтіреді: *Бала сабағын оқыды* (екпін *бала*-ға түскен). *Бала сабағын оқыды* (екпін *сабақ*-қа түскен). *Бала сабағын оқыды* (екпін *оқыды*-ға түскен). Қазіргі фонетика ғылымында логикалық екпінді ой екпіні деп жүр.

Ой екпіні сөйлемдегі бір сөздің мәніне айрықша көңіл аудара, күшейтіп, басқалардан гөрі оның мазмұн жүгінің салмақтырағын көрсетіп тұрады. Бір жақтан, ой екпіні сөйлемнің семантикасымен, мазмұнымен тығыз байланысты болса, басқа жағынан сөйлемнің мазмұны да ой екпіні арқылы өзгеріп тұрады. Ой екпіні, функционалды грамматика аясында қарастырылатын, сөйлемнің актуалды мүшелерге бөлінуінде айрықша көрініс табады, яғни, басқа сөзбен айтқанда, ол тема және рема ұғымымен тығыз байланысты. Сөз барысындағы ой екпінінің негізгі қызметі – оның айтылымдағы психологиялық баяндауыш (логикалық предикат) реманы ажыратып беруінде. Ол интонацияның ең маңызды компоненттерінің бірі ретінде сөйлемнің актуалды мүшеленуін жүзеге асырудағы бірден-бір құрал болып табылады. Тема негізгі тонның жоғарылауынан туындаған кідіріс пен әуен сызығының сынуы арқылы сипатталса, ал акценттелген ремада тонның төмендеуі анық байқалады. Бұл тұста просодикалық көрсеткіштер сөз актісі барысындағы сөйлеуші ниетін білдіруші семиотикалық құралдар қызметін орындайды. Олардың кейбіреулері жасалып отырған хабардағы салмағы аздау, сол жағдаятқа алдын ала белгілі мәліметтерді ғана білдіру үшін қолданылса, енді біреулері орын алып отырған сөз актісіне ұйытқы ретіндегі жаңа ақпаратты жеткізу мақсатында қызмет етеді. Синтагманың мазмұны сөйлеушінің не айтқысы келгеніне, оның сөйлеу компоненттерінің қайсысын актуализацияландыруда тәуелді түрде өзгеріп отырады. Н.Сауранбаевтың мысалын тема мен ремаға бөліп көрейік:

тема	рема	
<i>Бала сабағын</i>	<i>оқыды</i>	<i>Не істеді?</i>
<i>Сабағын</i>	<i>// бала оқыды.</i>	<i>Кім?</i>
<i>Бала</i>	<i>// сабағын оқыды.</i>	<i>Нені?</i>

Осы мысалдардағы сөйлемнің бірінші парадигмасындағы рема *не істеді?* деген сұраққа, екінші парадигмасындағы рема *кім?* деген сұраққа, ал үшінші парадигмасындағы рема *нені?* деген сұраққа жауап беріп тұр. Мысалдың екі нұсқасында да тема мен рема кідіріспен бөлініп, бөлек синтагма құрап тұр және өздеріне тән көтеріңкі-бәсең интонациямен айтылып, ремадағы актуалды сөз акценттеліп тұр. Байқап отырғанымыздай, лексикалық құрамы бірдей сөйлемдер әр түрлі сөйлеу жағдаятында әр басқа айтылым түрінде көрініс береді. Сонымен бірге олардың бойындағы мазмұн да, ой екпіні арқылы ерекшеленген сөз де тұтынушы ниетіне сай қабылданады. Мәтінді адресанттың көздеген мақсатына дұрыс қабылдауда адресанттың психологиялық қалпымен, оның түсіне білу қабілеттерімен, жеке басының ерек-

шеліктерімен байланысты.

Контекст пен ситуацияға байланысты сөйлем тема мен ремаға бөлінгенде, олар айтылымға қойылған сұрақ арқылы анықталады. Айтылымның сұрақ бойындағы ақпарат бөлігі тема болса, айтылымның сұраққа жауап беретін ақпарат бөлігі рема қызметін атқарады. Ой екпіні пресуппозиция категорияларының астарлама мағынасын айрықшалап күшейту негізінде ерекше контекстік орта жасауға қызмет етеді. Бірақ ол фразалық екпінмен қабаттасып та көрініс табуы мүмкін. Онсыз фразалық екпін айтылымды біртұтастық ретінде өрнектейтін негізгі интонациялық құрал рөлін атқарып тұрады.

Сонымен, академик Н.Сауранбаевтың қазақ тіл білімінің фонетика саласына қосқан үлесі зор да, әрқырлы. Ғалым қазақ фонетикасының дыбыс, фонема, әріп, артикуляторлық фонетика, дауысты және дауыссыз дыбыстардың жіктелуі, дыбыс заңдылықтары, буын, екпін сияқты барлық бөліктерін талдау елегінен өткізіп, теориялық тұжырымдар жасап кетті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Базарбаева З.М. Сегментті және суперсегментті фонетика мәселелері. – Алматы, 2016. – 670 б.

[2] Сауранбаев Н. «Қазақ тілі» «Фонетика» педучилищелерге арналған оқулық. – Алматы, 1953. –310 б.

REFERENCES

[1] Bazarbayeva Z. M. Problems of Segmental and supersegmental phonetics. Almaty, 2016. – 670 P.

[2] Sauranbayev N. "Kazakh language" "phonetics" textbook for teachers. Almaty, 1953. –310 P.